

שנת פטירתו של ר' משה די ליאון

מאת יהודה ליבס

מפרופסור ר' מאיר בניהו ז"ל למדנו הרבה על תולדות חייהם של המקובלים, ואף על חשיבות מחקר כזה כחלק אינטגרלי ממחקר תורת הקבלה. במלואת שנה לפטירתו שלו מבקש אני ללכת בדרכיו ולברר את שנת פטירתו של המקובל ר' משה די ליאון (להלן רמד"ל), שאלה שיש בה גם חשיבות למחקרו ולהבנתו של ספר הזוהר.

המקורות שבידנו חלוקים בשאלת שנת פטירתו של רמד"ל. בכרוניקה מזרז גירוש ספרד 'קצור זכר צדיק' לר' יוסף בן צדיק, נאמר בזה לשון: 'נפטר ר' משה בר שם טוב מעיר ליאון וחיבר ספר משכן העדות שנת ה אלפים נג'.¹ וכך גם לפי ספר יוחסין לר' אברהם זכות בן אותו דור: 'נפטר הרב שם טוב מעיר ליאון המקובל שנת נ"ג ועשה משכן העדות וספר המשקל וספרים אחרים. ואז היה ר' משה די ליאון באבילה והוא מואד אל האגרה שהיה בידו ספר הזוהר בראשונה'² (ברור שבתחילת המובאה נפלה טעות, וצריך להיות 'משה בן שם טוב' ולא 'שם טוב').

אומנם כנגד מסורת זו עולה ממקור אחר ששנת מותו של רמד"ל היא שנת ס"ה לאלף הששי (1305). כך נמצא בדברי הפתיחה לקטע המפורסם מספר דברי הימים של ר' יצחק דמן עכו (להלן ריד"ע), שנדפס גם היא בספר יוחסין, ובו מספר ריד"ע איך נסע לפגוש את רמד"ל כדי לחוקרו על דבר ספר הזוהר, ואיך נפטר ר' משה מיד אחרי פגישתם. לפי דברי הפתיחה לקטע זה אירע הדבר לא בשנת נ"ג, אלא בשנת ס"ה, 1305, שתיים עשרה שנים מאוחר יותר. אבל עדות זאת בעייתית היא בעיני. ואני מבקש לעיין עתה בלשונה:

¹ יוסף בן צדיק, קצור זכר צדיק, בתוך אברהם נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 14.

² אברהם זכות, ספר יוחסין השלם, מהדורת צבי פיליפאוסקי, פראנקפורט ע"נ מיין תרפ"ה, עמ' 222.

בחדש אדר כתב ר' יצחק דמן עכו כי עכו נחרבה בשנת חמישים וא' ³ לפרט ושנהרגו חסידי ישראל שם בד' מיתות ב"ד [= בית דין], ובשנת ס"ה היה זה ר' יצחק דמן עכו בנבארה באישטלייה ⁴ וניצל מעכו, ובשנת ס"ה עצמה בא לטוליטלה. ומצאתי בספר דברי הימים שלו, ר"ל מר' יצחק דמן עכו, הוא שעשה ספר קבלה בשנת המלאך, ⁵ ונחרבה בזמנו עכו ונשבו כולם'. ⁶

ספק בעיני אם האינפורמציה הכלולה בשורות ראשונות אלה גם היא מקורה בספר דברי הימים של ריד"ע. שהרי רק בסוף הקטע דלעיל מצויות המלים 'ומצאתי בספר דברי הימים שלו', ואפשר למצוא אולי סתירה בין דברי הפתיחה 'נהרגו חסידי ישראל שם בד' מיתות ב"ד', לבין התיאור בראש הקטע מדברי הימים 'ונשבו כולם'. יתר על כן, שורות ראשונות אלה אינן מצויות בדפוס הראשון של ספר יוחסין הכולל, בנוסח אחר, את הקטע מדברי הימים של ריד"ע ⁷ (במהדורות אחרות של הספר, חסר הקטע כולו). שורות הפתיחה אינן מצויות גם בכתב היד העתיק של ספר יוחסין, ⁸ שממנו פרסם נויבאוואר את הקטע מדברי הימים של ריד"ע בנוסח מעולה. ⁹ דומה אפוא שפתיחה זו לא נכללה בנוסח המקורי של ספר יוחסין, וזאת גם מפני שכזכור בספר זה נזכר תאריך אחר למיתתו של רמז"ל, שנת נ"ג, וקשה לחשוב שהמחבר, ר' אברהם זכות, היה כולל בספרו גם תאריך שונה, בלא להרגיש בסתירה.

³ מילה זו חסרה בנוסח ספר יוחסין במהדורת פיליפאווסקי, אך היא מצויה בכתב היד שהיה לפניו (כדלהלן), ונוספה גם בנוסח תשבי. ונכונה מצד העובדה ההיסטורית, שנפילת עכו היתה בשנת נ"א (1291).

⁴ כך נכון בכתב היד ואצל תשבי, ובמהדורת פיליפאווסקי: 'באיטליה'. והכוונה לעיר Estella שב-Navarra.

⁵ הכוונה כנראה לספר אוצר חיים, ספרו המאוחר של ריד"ע. ואולי 'המלאך' אינו (רק) ציון השנה (ארבעים שנה אחרי נפילת עכו), אלא יש בו רמז לעניינו של הספר, המדבר הרבה על המלאך מטטרון שאותו רואה ריד"ע בהקיצו משנתו.

⁶ ספר יוחסין מהדורת פיליפאווסקי (שם), עמ' 88. משנת הזוהר (שם) עמ' 29.

⁷ קושטאנדינה שכ"ו, קמז ע"ב. גם נוסח זה נדפס במהדורת פילפאווסקי, עמ' 95.

⁸ כ"י Oxford - Bodleian Library Ms. Heb.d.16, מספרו תצלומו במתכ"י F 16713, סו ע"א.

⁹ Adolf Neubauer, 'The Bahir and the Zohar', *JQR* IV (1892) pp. 361-368

יתר על כן. דברי הפתיחה לקטע של דברי הימים של ריד"ע אינם נמצאים אלא בכתב יד אחד של ספר יוחסין, הוא כתב היד ששימש את פיליפאוסקי להכנת מהדורתו. כתב יד זה איננו אוטוגראף של המחבר, ר' אברהם זכות, ככתוב בדף השער של מהדורת פיליפאוסקי, שכן שם מעתיקו מצוי בו בקולופון, והוא שלמה בן יוסף זלמטי.¹⁰ ואף בכתב יד זה ציון שנת ס"ה, אינו נקי מבעייתיות, שכן אחרי המלים 'ובשנת ס"ה' (בהיקרותן השנייה) נכתב בכתב היד 'מה נה' ונמחק בקו,¹¹ וברור שהמעתיק מתלבט אם ס' היא האות שכתובה לפניו, ודומה שהגרסה מ' או נ' נקראה באופן יותר ברור, אך לא יכול היה לגרוס כן בהמשך לשנת ס"ה שנכתבה, גם היא בטעות, כי המשך סיפור המאורעות אינו יכול להיות בשנה מוקדמת לזו, לכן כתב ס' והוסיף את המלה 'עצמה'.

אבל הנוסח 'בשנת נ"ה' מתאים לגופו של עניין יותר מאשר 'בשנת ס"ה'. כי נראה שסיפור טבח עכו בא כאן כרקע מידי להצלת ריד"ע, ואפשר אף שהמלים 'וניצל מעכו' באו מפני שהיה אז במקרה בנבארה! כך נראה מן הלשון, וכן ממה שלא מזכירים איך ניצל. אם כך ריד"ע שהיה בנבארה משנת נ"א עד שנת נ"ג או נ"ה, ומשם הלך לפגוש את רמד"ל. אפשרות אחרת היא שריד"ע היה בעכו בשעת חורבנה, והלך לנבארה מיד אחרי הצלתו (שלא מסופר עליה). אך מכל מקום קשה להעלות על הדעת שיזכירו בקטע את חורבן עכו והצלתו של ריד"ע כדי לתאר מה שארע בשנת ס"ה, כלומר ארבע עשרה שנה מאוחר יותר! תוך שתיקה על מעשיו בשנים אלה משל היה היפהפיה הנרדמת. ואם כך, למה כן נזכרה דווקא תחנתו בנבארה?

הטעות ס"ה במקום נ"ה או נ"ג אינה צריכה להפתיע, כי הנוסח הפתיחה כולו משובש ומגומגם. גמגומו ניכר כבר במשפט 'בחדש אדר כתב ר' יצחק דמן עכו כי עכו נחרבה בשנת חמישים וא' לפרט'. קשה להבין משמעות הציון 'בחדש אדר כתב ר' יצחק', בלא הפניה למקום שכתב ר' יצחק ולא לשנה של אותו אדר. דומה אפוא שהמלים 'בחדש אדר' אינן נוגעות לזמן הכתיבה של ר' יצחק אלא לזמן חורבנה של עכו, שנחרבה לפי זה בחודש אדר בשנת חמישים

¹⁰ כ"י Oxford Hunt 504, צילומו במתכ"י 20485. שם המעתיק מצוין בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד בספריה הלאומית.

¹¹ תודה לדניאל אברמס שעזר לי בפיענוח המלה המחוקה.

ואחת. אומנם גם כך קשה 'אדר', כי לא אז נחרבה עכו, ודומה ש'אדר' הוא שיבוש של 'אייר'.¹² גם גרסה זו אומנם קשה במקצת כי המעוז האחרון של עכו נחרב ב18 במאי 1291, שחל ב"א בסיון, אך זאת אפשר ליישב זאת מפני שהפריצה הגדולה והחגיגית לתוך העיר היתה ביום 6 במאי,¹³ והוא חל בכ"ח אייר שנת נ"א.

ובאשר למלים 'כתב ר' יצחק', דומה שאלה אינן נוגעות לאינפורמציה זו אודות חורבן עכו הנמצאת בפתיחה, אלא הן משמשות כותרת למה שיבוא בהמשך, אחרי 'מצאתי בדברי הימים שלו', והמלים 'כי עכו נחרבה' וכו', הם הוספה ממקור אחר, שבאה להסביר את רקע הדברים, ואין מקורם בר' יצחק.

לקשיים הטקסטואליים שבמשפט זה לא הושם לב עד היום. והתאריך הכלול בו הוא שנתקבל על דעתם של גדולי חוקרי הקבלה של הדור הקודם. הם, שראו ברמד"ל את מחבר מחברו הזוהר, הכריעו באופן חד גם בשאלת שנת פטירתו, והנחילו זאת בסגנון לקוני בחיבורים הנחשבים עד היום בעיני רבים כמסכמים את דעת המחקר בעניין ספר הזוהר. בעיניהם שנת ס"ה היא שנת פטירתו של רמד"ל לפי עדותו המוסמכת של ריד"ע.

ישעיה תשבי, בספרו משנת הזוהר כתב בזה הלשון: 'שנת מותו [של רמד"ל] שלפי עדותו של ר' יצחק מעכו היא שנת ס"ה, שנויה במחלוקת, כיון שיש מסורת אחרת הקובעת את פטירתו בשנת נ"ג. אך יש ראייה לכך שהתאריך הנכון הוא שנת ס"ה, שכן מתוך כתב יד של ס' משכיות כסף לר' משה די ליאון מוכח, שנתחבר אחרי שנת נ"ג'.¹⁴ תשבי מפנה כאן בהערה לספרו האנגלי של מורו, גרשם שלום על הזרמים העיקריים במיסטיקה היהודית, שבו נמצאת אכן הערה זהה, שלפיה לא ייתכן שרמד"ל מת בשנת 1293, כי ספר משכיות הכסף נתחבר

¹² תודה ליאיר צורן שהעלה באוזני השערה זו.

¹³ ראה יהושע פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ג, כרך ב, עמ' 544-542.

¹⁴ ישעיה תשבי, משנת הזוהר א, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ז, עמ' 32-33.

אחר כך, ולפיכך התאריך 1305, הנמצא בקטע דלעיל השאוב מיצחק דמן עכו הוא בוודאי נכון. ובלשונו: ¹⁵The date given by Isaac of Acre is obviously correct

ספר משכיות הכסף נדפס בינתיים, מאותו כתב יד המצוין שם אצל שלום, בצירוף הקדמה מאת המהדיר יוחנן ויינהובן.¹⁶ ומשם גם עולה הראיה של שלום לתאריך המאוחר של חיבורו. ר' משה די ליאון מצטט שם את ספרו משכן העדות, וספר זה נתחבר, לפי מה שמצוי בהקדמתו, בשנת נ"ג.

אך מכאן אין ראיה, כי משה די ליאון כתב בכל השנים הקודמות ספרים רבים, ואין קושי להניח שגם את הספר קטן הכמות משכיות הכסף כתב הוא בשנת נ"ג היא שנת מיתתו. וגם אם לא היה סיפק בידו לכתוב זאת בשנת נ"ג, בוודאי אין מכאן ראיה שמועד שנת ס"ה הוא 'ודאי נכון'. אפשר גם שרמד"ל כתב את ספר משכיות הכסף זמן קצר אחרי שנת נ"ג, ואז הלך לעולמו, אולי בשנת נ"ה, שאותה פגשנו לעיל בנוסח אחר בדברי הפתיחה לקטע של ריד"ע בספר יוחסין, ואם כן רק טעות קטנה היתה בידי ר' יוסף אבן צדיק ור' אברהם זכות, בציינם את שנת נ"ג כשנת פטירתו.

אך קביעת שנת ס"ה כשנת מיתתו של רמד"ל קשה לא רק בגלל הבעיות הטקסטואליות הכרוכות במקום ציונה, אלא גם בפני עצמה: רמד"ל כאמור כתב ספרים רבים, וברבים מהם ציין את השנה שבה נכתבו. מציונים אלה עולה שכל הספרים נכתבו במשך השנים המועטות עד שנת נ"ג, ולעתים אף כתב יותר מאשר ספר בשנה (בשנת נ"ג עצמה חיבור הוא גם את ספר הסודות, גירסה שונה של ספר משכן העדות), ואחרי שנה זאת לא מצינו לו אף ספר. הייתכן אפוא שסופר פורה זה נשתתק שנים עשרה שנה עד שנת ס"ה, והרי בשנת מיתתו היה עדיין בריא ועוסק בספר הזוהר (לפי אותה עדות של ריד"ע)?

ואכן נשמעו גם דעות אחרות. החוקר יצחק בער, במאמר משנת תרפ"ד, שבו נגע בפגישתם של ריד"ע ורמד"ל ובמיתתו של האחרון, ציין בפשטות שהדבר קרה בשנת נ"ג, בלי

¹⁵ Gershom G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, Schocken Books, New York 1961, p. 393 n. 113

¹⁶ Jooahanan H. A. Wijnhoven, *Sefer Maskiot Kesef: Text and Translation with Introduction and Notes*. עבודת MA, אוניברסיטת ברנדייס, 1961, בשכפול.

לציין מקור לכך, וזאת אגב עיסוקו של בער דווקא בקטע מדברי הימים של ריד"ע, שניתח את משמעותו תוך התעלמות גמורה מן התאריך ס"ה.¹⁷

וגם גרשם שלום עצמו, במאמר מוקדם שלו, 'האם חבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר', מאמר שנכתב אחרי מאמרו של בער ותוך משא ומתן אתו, עדיין מתלבט בשאלה זו, כשהוא מנסה לברר באיזה מקום שהה רמד"ל בשנים נ"ג וס"ה.¹⁸ אך שאלה זו אין בה כדי להכריע לגבי שאלתנו, כי כל המקומות האפשריים לא רחוקים הם זה מזה, ונמצאים כולם בצפון ספרד, ורמד"ל יכול היה לעבור ממקום למקום באותה שנה, ובוודאי אין שיקול זה יכול להכריע אם נאמר שפטירתו היתה לא בשנת נ"ג אלא בשנת נ"ה. ובכך מודה גם שלום עצמו שם: כבר אז אומנם של שלום נוטה לשנת ס"ה, אך בכל זאת מותיר הוא מקום גם לשנת נ"ג, ומסיים את דיונו במלים: 'ימים ידברו'.

והימים אכן אמרו את דברם. כעבור שנים, בספרו הנזכר על הזרמים העיקריים במיסטיקה היהודית, לאחר ששלום הגיע למסקנה שרמד"ל הוא המחבר של ספר הזוהר, הפכו קביעותיו חד משמעיות: בספר זה מחלק הוא לשלבים את פעילותו של רמד"ל. לדעתו בשנים מ'–מ"ו חיבר רמד"ל את ספר הזוהר, ובשנים מ"ו–נ"ג, כתב את ספריו העבריים ששימשו תעמולה לזוהר, ומשנת נ"ג עד מותו בשנת ס"ה עסק בהעתקה ובהפצה של הספרות הזוהרית.¹⁹ ישעיה תשבי הראה כיאות שחלוקה זו היא 'סכימה מלאכותית ואינה מסתברת בנקל מבחינה פסיכולוגית', והציע חלוקה משלו, קשה לא פחות מבחינה פסיכולוגית, שלפיה עד שנת מ"ו כתב רמד"ל חלקים מן הזוהר, ואז נטש דרך זו ועבר לכתוב ספרים בשם עצמו, ובשנת נ"ג עד מותו בשנת ס"ה כתב את עיקר ספר הזוהר.²⁰

¹⁷ יצחק בער, 'ספרים ומקורות חדשים לתולדות היהודים בספרד', דביר ב, ברלין תרפ"ד, עמ' 315 הערה 4.

¹⁸ גרשם שלום, 'האם חבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר', מדעי היהדות א, תרפ"ו, עמ' 6–7.

¹⁹ *MTJM*, עמ' 188.

²⁰ משנת הזוהר, עמ' 105–108.

חלוקות אלה, על קשייהם, מתבססות על ההנחה שרמד"ל הוא מחברו של ספר הזוהר.

על כך חלקתי אני במאמר 'כיצד נתחבר ספר הזוהר',²¹ וביקשתי לשוב לדעתו המוקדמת של שלום, שאותה הציג במאמרו המוקדם דלעיל 'האם חבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר' וזנחה בלא סיבה מוצדקת. לדעתי אין לראות ברמד"ל את מחבר ספר הזוהר, שהוא בעיני תנועה ספרותית שלמה, שאפשר להבחין בשלבים שונים בהתפתחותה. דעה זו נתקבלה גם על דעתם של חוקרים אחרים בדורנו, ופותחה בכיוונים מעניינים, כגון בידי רונית מרוז, שאף הסמיכה לכך את הדעה ששנת נ"ג מתאימה יותר כשנת מיתתו של רמד"ל.²²

דעה זו משתלבת אכן גם במחקר המחשבה הזוהרית. בחטיבת הדרשות של גוף הזוהר אפשר אומנם למצוא מקבילות רבות לספריו של ר' משה די ליאון, אך לא כן בחטיבה המפותחת יותר, חטיבת ספרות האידרא. לקבלה העמוקה המפותחת כאן אין זכר בכתבי רמד"ל, ולעתים אפשר אף לגלות בה ניגוד לקבלתו, למשל בשאלת האופי האנתרופומורפי של שלוש הספירות העליונות: תיקון הפרצוף האלהי העליון הוא עיקר תורת האידרא, ואילו רמד"ל מתנגד לכך בתוקף, ומביע את התנגדותו זו בדרשה נועזת על הפסוק 'אל תעלו כי אין ה' בקרבכם' (במ' יד 42).²³

שלילת מעורבתו של רמד"ל בחיבור ספרות האידרא עולה בקנה אחד עם הסברה שספרות זו קיבלה את צביונה הסופי רק לאחר מותו של רמד"ל, שנפטר בשנת נ"ג או נ"ה. סמך לסברה זו אפשר להביא מן הדרשות הקבליות על הפסוק 'ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני מלך מלך לבני ישראל' (בר' לו 31). דרשות אלה חשובות ביותר בספרות האידרא, והן חוזרות בה פעמים אחדות, ועליהן מבסס הזוהר את תורת השבירה והתיקון המשיחי שלו.

²¹ יהודה ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', י. דן (עורך), ספר הזוהר ודורו: דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, ירושלים תשמ"ט (= מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח), עמ' 1-71. המאמר ניתן לקריאה, כמו גם המאמרים הנזכרים להלן, באתר האינטרנט שלי שכתובתו <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>.

²² מרוז מביעה את דעתה זו בספרה המרגלית והמצה שבכתובים. וראה בועז הוס, כזוהר הרקיע, מכון בן צבי ומוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח, עמ' 61-62.

²³ על כך ראה בפרטות במאמרי 'ביקורת על: שרל מופסיק (מהדיר), ספר שקל הקדש לר' משה די ליאון'. קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית ב (תשנ"ז), עמ' 279-284.

דרשות אלה נעדרות הן מכתבי רמד"ל והן מכתבי מקובלים אחרים בני חוג הזוהר, ובאופן בולט מספר הגבול לר' דוד בן יהודה החסיד, שהוא בעיקרו שכתוב עברי של אידרא רבא, ומכאן אפשר להסיק שדרשת מלכי אדום נוספה לאידרא רק בשלב האחרון (כידוע ספרות האידרא חזרה ונכתבה ונשתכללה פעם אחר פעם).²⁴ ואפשר גם לשער מתי חל אותו שלב: לפי דעתי, שאותה הבעתי כבר לפני יותר משלושים שנה, הדרשה על מלכי אדום הרווקים שמתו ובטלו לפני מלוך לבני ישראל נתיסדה עקב חיסולה של ממלכת הנוצרים בארץ ישראל, ממלכה שראשיה הרוחניים היו האפיפיורים שהתנזרו מנישואים.²⁵ ממלכת הנוצרים חוסלה כאמור עם כיבוש עכו בשנת נ"א, זמן לא ארוך לפני מיתתו של רמד"ל, וסביר שהדרשות העמוקות והמפותחות המיוסדות על מאורע הכיבוש לא הגיעו לכלל גיבוש אלא אחרי מיתתו.

²⁴ ראה על כך 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', עמ' 54-58.

²⁵ ראה מאמרי 'המשיח של הזוהר - לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', בתוך: ש. ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום (שנערך בשנת תשל"ז), האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 194-197.